

*KULCSÁR Árpád*¹:

Mesterek és tanítványok

*Különös tekintettel Kovács Albert hatására a 20. század eleji
kolozsvári homiletika-oktatásra*

*Abstract. Masters and Disciples. With Particular Focus
on Albert Kovács's Influence upon the Teaching of Homiletics
in the Early 20th Century in Kolozsvár/Cluj-Napoca.*

In this paper, I examine the influence of Albert Kovács (1838–1904), Professor of Practical Theology between 1865 and 1904 at the Theological Seminary in Budapest, upon the teaching of homiletics in the early 20th century in Kolozsvár.

After the sudden death of Albert Molnár (1849–1901), Lecturer of Practical Theology at the Theological Seminary in Kolozsvár (1895–1901), Béla Kenessey (1858–1918) continued his work (1901–1907). As former disciple of Albert Kovács, Kenessey used his personal notes from Kovács's lectures. László Ravasz (1882–1975), Professor of Practical Theology (1907–1921), as the disciple of Kenessey in Kolozsvár, was directly influenced by Albert Kovács's homiletical thoughts.

¹ Partiumi Keresztény Egyetem, Humántudományi Tanszék, tanársegéd; e-mail: kulcsarpad@partium.ro.

In this paper, I attempt to demonstrate the influence of Albert Kovács by identifying Kenessey's homiletical notes (1902) in the Manuscript Collection of the Theological Institute in Kolozsvár, by using an early (1909), handwritten version of László Ravasz's homiletical handbook (1915) from the inheritance of his disciple Sándor Tavaszy (1888–1952). I also examine the value of László Ravasz's thoughts in the context of the history of Hungarian and European Protestant homiletics and preaching.

Keywords: Albert Kovács, Béla Kenessey, László Ravasz, history of homiletics and preaching

Ravasz László homiletikai nézeteit a *Református Egyházi Könyvtár* sorozatában 1915-ben megjelent *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)* c. közel ötszáz oldalas tankönyvből ismerhetjük meg a legalaposabban (a továbbiakban *Homiletika 1915*).² Ezen kívül a dolgozatomban vizsgált időszakban (1907–1921) még öt tanulmánya jelenik meg a témában: négy a *Homiletika 1915* előtanulmányainak tekinthető, ebből kettő homiletika-történeti korszakokat boncol, kettőben pedig elvi kérdésekkel foglalkozik;³ az ötödik pedig a Kálvin-Szövetség 1916-os konferenciáján elhangzott előadás – mintegy velős, frappáns összefoglalása annak, amit terjedelmesebben kifejt egy évvel korábban.⁴

² RAVASZ László (1915): *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*, In: Antal Géza (szerk.): *Református Egyházi Könyvtár*. XI kötet. Pápa, A Magyar Református Egyház kiadása, Pápai Református Főiskolai Nyomda.

³ RAVASZ László (1907): *Az igehirdetés megújítása*, In: ifj. Péter Károly (szerk.): *Református Prédikátori Tár*. Székelyudvarhely, Becsek D. fia könyvnyomdája. V–XVI.; RAVASZ László (1910): *Igehirdetésünk alapkérdése*, In: uő: „*Ez ama Jézus*”. *Egyházi beszédek, elmélkedések*. Kolozsvár, Stein János Magyar Királyi Egyetemi Könyvkereskedése, Stief Jenő és társa könyvnyomdai műintézete; RAVASZ László (1911): *A középkori igehirdetés*, In: *Theologiai Szaklap*. 11. 4. 265–285 (a *Homiletika 1915*-ben 43–64.); RAVASZ László (1913): *A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században*, In: *Theologiai Szaklap*. 11. 3-4. 262–284 (a *Homiletika 1915*-ben 197–222.).

⁴ RAVASZ László (1924): *Igehirdetésünk megújítása*, In: uő: „*Az emberélet útjának felén*”. *Beszédek, cikkek, előadások*. Kolozsvár, „Az Út” kiadása, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 33–52.

A *Homiletika* 1915 korabeli recenzióitól eltekintve⁵ hosszabb ideig kellett várni, míg alapos kritikája érkezett Ravasz László munkájának. Bár Makkai Sándor újból érintette e művet úttörő dolgozatában, egy-két nagyon jelentős megjegyzéstől eltekintve korábbi recenziójának gondolatai köszönnek vissza soraiban.⁶ Czeglédy Sándor 1938-ban megjelent könyvében azonban már részletekbe menő kiértékelését kapjuk Ravasz László homiletikai nézeteinek.⁷ Ezt követően adalékokkal szolgál Borbáth Dánielnek egy kéziratban maradt 1956-os dolgozata,⁸ valamint jelentős elemzést találunk Vigh Árpád retorikatörténeti könyvében.⁹ Ravasz László munkája jelentőségét mutatja, hogy hatástörténetét megjelenésének századik évfordulója alkalmából 2015-ben konferencián értékelték ki.¹⁰

⁵ MAKKAI Sándor (1916): A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika). Írta: Dr. Ravasz László a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora. Átnézték Csizmadia Lajos pápai, Novák Lajos sárospataki theologiai tanárok. (Református Egyházi Könyvtár XI. A magyar református egyház kiadása. Pápa, 1915). XX + 499 lap, In: „Az Út”. 2. 9–10. 289–292.; SCHMIDT Károly Jenő (1917): Dr. Ravasz László (a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora): A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika). A református egyházi könyvtár XI. kötete. Pápa, 1915, In: *Theologiai Szaklap és Könyvújság*. 15. 2–4. 197–199.; S. SZABÓ József (1916): A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika). Írta: Dr. Ravasz László, a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora. Pápa, 1915, In: *Sárospataki Református Lapok*. 12. 48. 368–371.

⁶ MAKKAI Sándor (1925): *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Kolozsvár, „Az Út” kiadása. 37–40.

⁷ CZEGLÉDY Sándor (1938): *A prédikáció gyülekezetszerűsége*. Budapest, A Pápai Református Theologiai Akadémia Kiadványai. 25.

⁸ BORBÁTH Dániel (1956): *Homiletikai irodalmunk a XX. században*. Kézirat. Kolozsvár. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Kézirattára, IMS96.

⁹ VIGH Árpád (1981): *Retorika és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó. 352–373.

¹⁰ *Konferencia Ravasz László 100 éve kiadott Homiletika tankönyve tiszteletére*. Budapest, 2015. március 25. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának, a Dunamelléki Református Egyházkerületnek és a Doktorok Kollégiuma Gyakorlati Teológiai Szekciójának közös konferenciája. <http://www.kre.hu/portal/index.php/501-ravasz-homiletika-100-konferencia.html> (utolsó megtekintés: 2020. március 19.). Kötet formájában megjelent: LITERÁTY Zoltán (szerk.) (2020): *Száz év után Ravasz László Homiletikájáról*. Budapest, Károli Könyvek Tanulmánykötet. Károli Gáspár Református Egyetem – L' Harmattan Kiadó.

Az elmúlt évek levéltári kutatásai fontos homiletika-történeti adalékokkal szolgáltak Ravasz könyvének elsősorban magyar – kéziratos – forrásaihoz. Szetey Szabolcs¹¹ hívta fel a figyelmet arra a kéziratra, melyet Ravasz László a budapesti Ráday Könyvtárnak adományozott 1951 decemberében.¹² A 319 oldalas kolligátum első 142 oldala egyetemes és magyar homiletika-történetet tartalmaz, szerzője id. Bartók György. A kézirat szövegét, Ravasz László 1911-es és 1913-as homiletika-történeti dolgozatait, valamint a *Homiletika 1915* 17–239 lapjain olvasható egyetemes és magyar homiletika-történeti részeket egybevetve, Szetey Szabolcs egyértelműen kimutatta, hogy Ravasz László könyvének megírásakor egyenes forrásként használta id. Bartók György kéziratos jegyzeteit. Némely helyen a szó szerinti megegyezés is felfedezhető.¹³

A *Homiletika 1915* megjelenésének századik évfordulóján elhangzott előadásában,¹⁴ Kozma Zsolt kolozsvári gyakorlati teológiai professzor hívta fel a figyelmet arra, hogy a néhai Tavaszy Sándor kolozsvári rendszeres teológiai professzor hagyatékában fennmaradt egy kézirata is e munkának.¹⁵ Ennek nyomán sikerült egyértelműsíteni, hogy a szóban forgó litografált kézirat egy, a kolozsvári *Teológus Kör* által kézzel sokszorosított kurzus, 371 oldal, több kéz írása, az 1908–1909-es tanévből (Tavaszy Sándor ekkor volt II. éves teológiai hallgató). Ez a jegyzet a továbbiakban *Homiletika 1909*-ként kerül említésre

¹¹ SZETEY Szabolcs (2017): Bartók György kézirata mint Ravasz László forrása, In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 62. 1. 193–204.

¹² BARTÓK György: *Homiletikai jegyzetek. Kolligátum*. Ráday Kézirtattár, K.1.885,1. A kézirat címlapján a szerző írásával: „Bartók György: Egyházi szónoklat. 1896. A reformáció előtti időszak. Első korszak: Nagy Constantinig. Második korszak: Nagy Károlyig. Harmadik korszak: A reformációig.” Ravasz László kiegészítő megjegyzése ugyanitt: „A kolozsvári teológiai fakultás megnyitása után a nagyenyedi Bethlen Kollégium teológiai főiskolája elnéptelenedett. Neves tanárai egymás után meghaltak. 1895/96 éves az ott maradt diákoknak az újszövetségi exegesis, bibl. teológiát, vallásfilozófiát és homiletikát Dr. Bartók György szászvárosi lelkész adta elő. Ez a kézirat az igehirdetés történetének vázlata” (i. m. 196.).

¹³ SZETEY (2017), 200–202.

¹⁴ KOZMA Zsolt (2017): Ravasz László – Homiletika. A mű megszületésének körülményei. Elhangzott 2015. március 25-én Budapesten, Ravasz László *Homiletikájának százéves évfordulóján*. Az előadás megjelent: KOZMA Zsolt: *Hidak. Tanulmányok, gyűlekezeti előadások*. Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. 145–149.

¹⁵ A Dr. Tavaszy Sándor hagyatékát gondosan megőrző dédunoka, Dr. Tonk Márton, volt szíves a rendelkezésemre bocsátani a szóban forgó iratot, amiért e helyen is köszönetet mondok.

dolgozatomban.¹⁶ A *Homiletika 1915* e korai változatának „felbukkanása” további vizsgálódásokhoz nyújt szilárd támpontot, lehetőséget adva arra, hogy még alaposabban feltárhassuk a könyv forráselőzményeit. Annyit már most érdemes megjegyezni, hogy a kézirat Ravasz László tanári pályájának második évéből való (!), amely terjedelme alapján Szetey Szabolcs kutatásait erősíti: Ravasz Lászlónak megvoltak a magyar nyelvű, nyomtatásban meg nem jelent forrásai, ezeket beépítette homiletikai előadásainak anyagába. Ez nem azt jelenti, hogy saját kutatásokat nem végzett, azonban munkáját nem kezdte teljesen a „semmiből”.¹⁷

Szetey Szabolcsnak tehát sikerült tisztáznia a *Homiletika 1915* első fő részének (*Az igehirdetés történetének fő irányai*, 17–239 oldalak) kéziratban fennmaradt, magyar nyelvű forrását. Ugyancsak ő, egy másik tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy „...a kéziratot hagyatékok, gyűjtemények vizsgálatának és az ezek alapján megfogalmazott következtetéseknek hangsúlyosabban kellene jelentkeznie a homiletika-történetben és ezáltal az oktatásban is.”¹⁸

E megfontolásra méltó tanács nyomán a *Homiletika 1915*-tel kapcsolatban a továbbiakban kérdés, hogy a könyv III-IV. részei esetén volt-e valami kéziratot forrása Ravasz Lászlónak. A kolozsvári teológián tanárelődje, Molnár Albert, mindössze hat esztendőn keresztül tanította a gyakorlati teológiát hirtelen bekövetkezett halála miatt. Kelemen Attila kolozsvári gyakorlati teológiai tanár Molnár Albertről írt dolgozatának végén felsorolja publikációinak listáját, melyből kiderül, hogy a professzor viszonylag keveset jelentetett meg írásaiból, azok inkább rövidebb cikkek, néhány prédikáció, egyikét tanulmány volt, melyekben a homiletika elvi, tartalmi vagy formai kérdéseivel nem foglalkozik.¹⁹ Egyetlen kötete posztumusz jelent meg, ebben prédikációi és imádságai lettek összegyűjtve. A könyv második kiadásához Nagy Károly és Ravasz László közösen

¹⁶ RAVASZ László (1909): *Homiletika*. Írta: Dr. Ravasz László. Kolozsvár, 1908–1909-ik év. „Theologus Kör” kiadványa. Litografált, kéziratot jegyzet. Dr. Tavaszy Sándor professzor hagyatékából.

¹⁷ „A történeti részből csak néhány fejezet (kb. 8) nyugszik önálló és beható forrástanulmányokon, a többi az idegen monographia-irodalom eredményeinek összefoglalása” (RAVASZ (1915), V.).

¹⁸ SZETEY Szabolcs (2012): A homiletikatörténeti kutatások problémái, In: Trajtler Dóra (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum* 3. Budapest. 157.

¹⁹ KELEMEN Attila (1996): Molnár Albert (1849–1901), In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonytságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*. Kolozsvár. 62–64.

írták az előszót.²⁰ Makkai Sándor – korábban már említett – dolgozatában arra hívja fel a figyelmet a *Homiletika 1915*-tel kapcsolatosan, hogy: „Az igehirdetés alapelveiről szóló rész döntő fontosságú. Itt Molnár Albert ihletését érezzük, de mennyivel fejlettebb és gyakorlatibb módon megvalósulva!”²¹

Ezek az apró információ-morzsák ébresztik fel a kíváncsiságot: lehetséges-e az, hogy Molnár Albertnek kiadatlanul maradtak volna kéziratos írásai, melyeket Ravasz László ismerhetett?

A kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtárának kézirattárában IMS223 könyvtári jelzés alatt megőrzésre került egy 94 + 80 oldalból álló, több kézírással írt *Homiletika jegyzet* (a továbbiakban *Homiletika 1902*). A 94 oldal végén „Kolozsvár 1901. december 12”-i dátum áll, a következő 80 oldal végén pedig „1902. április 24.”. Mindkét dátum az előadás-sorozat végét jelzi, ami után következhetett a vizsgaidőszak. Sajnos a szerző nincs megnevezve, ezért annak megállapításához, hogy ki írta e jegyzetet, két feltevés is adódik: az első, hogy a tárgyalt jegyzet Molnár Albert nevéhez köthető. Ebben az esetben felépítését a *Homiletika 1909*-hez és a *Homiletika 1915*-höz kell hasonlítanunk, ahol azonban egyezést nem találunk.

A második lehetőség, amire maga Ravasz László utal, hogy Molnár Albert halála után Kenessey Béla tanította átmenetileg a homiletikát Kovács Albert budapesti gyakorlati teológiai tanár egy olyan jegyzete alapján, melyből még maga is tanult teológiai hallgató korában.²² Kozma Zsolt hívja fel a figyelmet arra, hogy Kenessey Béla korai teológiai gondolkodásán jól kitapintható Ballagi Mór és Kovács Albert liberális teológiai felfogása.²³ Kovács Albert 1865-ben lett a budapesti Református Theológiai Akadémia

²⁰ Molnár Albert (1927): *Egyházi beszédek, orációk, imák. Írta Molnár Albert előbb mezősámsondi, majd marosvásárhelyi lelkész, végül a gyakorlati teológia nyilvános, rendes tanára a Kolozsvári Református Theológiai Fakultáson. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Nagy Károly teológiai tanár.* Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztésének kiadása.

²¹ MAKKAI (1925), 39.

²² RAVASZ László (1991): *Emlékezéseim.* Budapest, A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. 81.

²³ KOZMA Zsolt (2001): A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arcéle, In: uő: *Önazonosság és küldetés. Tanulmányok.* Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. 116.

gyakorlati teológiai tanára, mintegy 39 éven keresztül tanította többek között a homiletikát. Végül homiletikai előadásainak gyümölcse nyomtatásban csak halála után láthatott napvilágot (könyvét a továbbiakban *Homiletika 1904* néven említem), a kéziratot azonban már 1902 decemberére elkészítette, s professzortársainak meghagyta, hogy minden mást, amit nem szánt kiadásra, el kell égetni.²⁴ Kenessey Béla 1878 és 1881 között tanul a budapesti Theológián, tehát a Kovács Albert által 1902-re nyomtatásra előkészített szöveg és a között, amit Kenessey diákként tőle tanult bő húszévnnyi távolságra vannak egymástól. Ezzel lényegében Mitrovics Gyula korabeli tankönyvéhez állna a legközelebb,²⁵ melyről Borbáth Dániel úgy vélekedett, hogy még túl terjedelmes benne a formai rész, ami az elvi és tartalmi kérdéseknek a rovására megy, Kovács Albert munkáját azonban úgy látja, hogy nemcsak tagoltságában előremutatóbb, de a retorikai kérdéseken túl az elvi és tartalmi dolgokkal is mélyebben és arányosabban foglalkozik.²⁶

Ha a Kovács Albert könyvét (*Homiletika 1904*) és a kéziratban fennmaradt jegyzet (*Homiletika 1902*) felépítését vetjük vizsgálat alá, hasonlóság mutatható ki a részek és a fejezetek beosztása között. Ugyancsak kimutatható a tartalmi egyezés is, részben szó szerinti, részben pedig lényegi hasonlóság. Ennek lehetséges magyarázata, hogy a két szövegváltozat között több mint húsz év telik el, ráadásul Kolozsváron nem maga a szerző, hanem egyik tanítványa adja azt elő.

A *Homiletika 1902* szövegének eredetijét valahová 1878 és 1881 közé tehetjük, és az eddig tárgyaltak alapján a jegyzetet Kovács Albert *Homiletikájának* egy korai változataként lehet azonosítani, mely Kenessey Béla közvetítésével jutott el Kolozsvárra. A továbbiakban a *Homiletika 1902* és a *Homiletika 1904* szövege közötti hasonlóságot szeretném kimutatni. Az összehasonlítás során a kéziratot jegyzet első felét veszem alapul (94 oldal), illetve Kovács Albert könyvének első két részét (23–161 oldalak).

²⁴ KOVÁCS Albert (1904): *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan*. Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája. A kötet előszavában Szóts Farkas, a kézirat sajtó alá rendezője szó szerint idézi Kovács Albert meghagyásait.

²⁵ MITROVICS Gyula (1878): *Egyházi szónoklattan, tekintettel a magyar egyházi beszédiradalomra*. Tanítványai számára való olvasmányul írta Mitrovics Gyula, református hittantanár és főiskolai lelkész Sárospatakon. Kiadták a sárospataki vallás és egyházi tudomány szakhallgatói. Nyomtatta Steinfeld Béla a református főiskola betűivel, Sárospatak.

²⁶ BORBÁTH (1956), 5.

1. táblázat: *A Homiletika 1902 és a Homiletika 1904 szövegének szemléltető összevetése*

<i>Homiletika 1902</i>	<i>Homiletika 1904</i>
<p>„Arra a kérdésre, hogy kell-e tulajdonképp textus, miután annak a használatával sok nehézség jár, sokan azt a feleletet adták, hogy nem feltétlenül szükséges textust felvenni, mert a textus még nem teszi a beszédet önmagában keresztyén beszéddé és mert nem egyszer szolgált már egy-egy szentírásbeli hely útlevelé gyanánt olyan eszméknek, amelyek nemcsak az illető textusban, de magában az egész bibliában sem fordulnak elő, s alkalmul szolgálhatnak arra, hogy ki-ki a maga legsubjectivebb nézeteit magyarázhassa a szentírásba.”²⁷</p>	<p>„Azon érdekből, hogy a prédikáció szentírászerű legyen, még nem okvetlenül szükséges az, hogy a prédikáció elejére egy bibliahelyet illesszünk, mert nem lehet azt mondani, hogy textus nélkül nem lehet keresztyén szellemű prédikációt írni; viszont a textus használata már elégszer ürügyül szolgált keresztyénellenes tanok hirdetésére.”²⁸</p>
<p>„Az első magyarázási mód a <i>symbolicus</i>. A <i>symbolum</i> valami láthatatlan dolognak hasonló értékű jegye, a mi a bensőnek felel meg. [...] A váltáság tények, mint Krisztus születése, élete, munkássága, halála, feltámadása és mennybemenetele nem csak értünk történtek, hanem ezeknek a tényeknek bennünk is végbe kell menniük. A Krisztusnak a keresztyén emberben meg kell születnie, benne növekednie és munkálkodnia. [...] Gondolatainkkal, érzéseinkkel szüntelen mennyben kell szállnunk, hogy megnyerhessük a vigasztalót, a Szentléleknek az erejét. A váltáság, mint történeti tény, nem használ semmit. A prédikátornak ezeket a tényeket közel kell hozni a hallgatóihoz és rábírní őket, hogy a váltáság történetében kijelölt módon váltáságnak ezt a munkáját önmagukon hajtsák végre.”²⁹</p>	<p>„A <i>symbolicus</i> magyarázás. A <i>symbolum</i> – jelkép – a láthatatlannak hasonló értékű látható jegye, pl. a külső isteni tisztelet jelképe a belső vallásos életnek. [...] Különösen az evangéliumi váltáság alaptényei: Krisztus születése, halála, feltámadása alkalmasok arra, hogy <i>symbolicus</i> magyarázatot adjunk nekik, a mi úgy történik meg, hogy ezen eseményekben, mint jelképekben, a subjectív váltáság menetének főbb vonásait, Isten országa fejlődésének általános törvényeit ismerjük fel. [...] Krisztusnak bennünk is születni kell [...] gondolatunkkal naponként mennybe kell mennünk nekünk is, mint az apostoloknak, le kell győzni minden testit – a szentlélek ereje által. Ilyen módon az ember a váltáság munkáját végrehajtja önmagán.”³⁰</p>

²⁷ *Homiletika*. Litografált, kéziratot jegyzet. 1902. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Kézirattára, IMS223. 37.

²⁸ KOVÁCS (1904), 76.

²⁹ I. m. 46.

³⁰ KOVÁCS (1904), 90.

<p>„A symbolicus felfogással közel rokon, sőt mintegy átfolyik abba az ún. tropológiai magyarázat, amely magyarázat szerint az elbeszélést csak úgy nézzük, mint a benne foglalt eszmének éppen csak esetleges alakját, mert az az eszme tulajdonképpen megjelenhetett volna más történetes alakban is, a nélkül, hogy lényegében megváltozott volna. Tropológiai magyarázatra különösen alkalmasak a csodatörténetek, amikor azokat, amik a múltban testiképpen történtek meg, áthozzuk a jelenbe lelki jelentésben.”³¹</p>	<p>„A symbolicus magyarázattal közlelő rokon s mintegy átfoly abba: a tropológiai, amely szerint az elbeszélést csak úgy nézzük, mint a benne foglalt eszmének tökéletes alakját; de ugyanazon eszme más alakban is megjelenhet, amidőn az előbbi történet egészen elesik, a nélkül, hogy az eszme változnék. Tropológiai vagy tipikus magyarázásra különösen alkalmasok az evangéliumnak csudas elbeszélései, amelyeknek legnagyobb részében valamely szép vallásos erkölcsi eszme jelenik meg.”³²</p>
<p>„Az apostoli iratokból vett textusok felhasználásával szó sem lehet az előbb említett magyarázási módok közül egyikről sem, mert ezeknél már az apostolok hajtották végre azt az elsajátítási műveletet, amelyet az evangéliumi történeteknél mi nem kell végrehajtanunk. Feladatunk e textusoknál csak az, hogy tárgyilag és eszmeileg magyarázzuk és alkalmazzuk. Igaz, hogy magok az apostolok is magyarázók és alkalmazók voltak, de mint magyarázók, a dolgoknak és eszméknek olyan mélyéig hatottak le és magyarázatukat oly viszonyokhoz kötötték, amely mélységbe a mi közösségünk magyarázat nélkül leszállani nem tud és amely körülményeket, viszonyokat annak a kornak ismerete nélkül felfogni nem képes.”³³</p>	<p>„Az apostoli iratokban már maga az apostol elvégezte azon elsajátítási processust, amelyet az evangéliumi iratoknál magunknak kell végrehajtani; tehát az ezekből vett textusok felhasználásánál szó sem lehet az előbb említett magyarázási módok egyikéről sem. Ezeknél a feladatunk csak az, hogy magyarázzuk és alkalmazzuk. Igaz, hogy magok az apostolok is magyarázók és alkalmazók voltak; de ők az eszméknek a legmélyére hatoltak, ez pedig nem olyan egyszerű dolog, hogy a nép minden további magyarázat nélkül felfoghatná...”³⁴</p>

³¹ *Homiletika* (1902), 47.

³² KOVÁCS (1904), 90.

³³ *Homiletika* (1902), 52.

³⁴ I. m. 94.

<p>„A főtételben legyen egység. Az egységet magának az emberi léleknek az a sajátsága indokolja, amely szerint a lélek mindenütt egységre törekszik. Az egység valamely műben abban áll, hogy az együvé tartozókat egy központ, egy cél körül csoportosítjuk, s mindazt elhagyjuk, ami ezzel ellenkezik. A szónoki beszéd a művészet egyéb termékei között leginkább megkívánja ezt az egységet, mert először ezt nem olvassák, hanem hallgatják és a figyelmet könnyen elszórná, ha a szónok egyszerre több tárggyal foglalkoznék...”³⁵</p>	<p>„A főtételben legyen egység. [...] Pedig az egységet nemcsak valami logikai arányosság és szépség érdekében követeljük, hanem a beszéd végső eredménye érdekében, amely csak úgy jöhet létre, ha a beszédben minden egy központra irányul. A szónoki beszéd a művészet minden termékei közt leginkább megköveteli a szabatos egységet, mivel ezt nem olvassák, hanem hallgatják, minden pillanatban új szava hangzik el s a hallgatónak nincs ideje rá, hogy egy időre megállapodják, hogy a beszédnek az egységben való fogyatkozásait kipótolja.”³⁶</p>
<p>„A karácsoni ünnep befolyást gyakorol a következő vasárnapok tárgyára is. Itt ugyan megvan szakítva az időnek az ünnepe, t. i. az újév által maguknak a különösebben karácsoni tárgyaknak a fejtegetése.”³⁷</p>	<p>„A karácson ünnepe befolyást gyakorol a következő vasárnapok tárgyára is. E befolyást némileg megszakítja az év változásának ünnepe.”³⁸</p>

E táblázatban foglaltak alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a *Homiletika 1902* kolozsvári kéziratot jegyzet Kovács Albert budapesti gyakorlati teológiai tanár korai homiletika-jegyzeteként azonosítható. Mindezek figyelembevételével megállapítható, hogy az 1901–1902-es tanévből származó jegyzetből Ravasz László is tanult, homiletikai felfogására hatással volt. Ez a felismerés részben módosítja azt a Ravasz László által is hangsúlyozott állítást, mely szerint Molnár Albert szellemi nyomdokain kíván járni, s rámutat arra, hogy Kovács Albert homiletikai nézetei Kenessey Béla közvetítésével Kolozsváron is hatottak.

³⁵ I. m. 62.

³⁶ KOVÁCS (1904), 99.

³⁷ *Homiletika* (1902), 73.

³⁸ KOVÁCS (1904), 107.

A már említett 2015-ös budapesti konferencián ifj. Fekete Károly előadásában úgy vélekedik, hogy a *Homiletika 1915* minőségében jóval meghaladja a 19. század második felének, a 20. század elejének protestáns homiletika-tankönyveit. A különbségek főleg a tudományos rendszer hiányában, illetve a Friedrich Schleiermacher óta a teológiában végbement változások figyelmen kívül hagyásában mutatkoznak meg, Ravasz könyvének javára.³⁹ Ugyanakkor a *Homiletika 1915* tankönyvként jól megállta a helyét, amely mögött a pedagógiai tudatosságon túl a tudományos kritikai szemléletmód filozófiai megalapozottsága érhető tetten.⁴⁰

Ha e meglátásokat további megfontolás tárgyává tesszük, megállapíthatjuk, hogy Ravasz László elvi homiletikai munkássága abban mutat erős vonásokat, ahogy 19. századi kéziratos forrásait (id. Bartók György és Kovács Albert) megbecsülve, a saját korában frissnek számító – elsősorban német – vonatkozó szakirodalom mérlegén megmérve beépítette saját munkájába. Ennyivel természetesen nem érte be, e két forrásmunka mellett saját korai teológiai felfogása is nyomon követhető, amely gazdagon merít a böhmi neokantiánus filozófiai és esztétikai nézetekből, s kísérletet tesz a korábbi liberális teológia túlhaladására.⁴¹

Homiletika- és prédikációtörténet

Az első magyar nyelvű református homiletika Tóth Ferenc (1768–1844) pápai teológiai tanár, dunántúli püspök tollából látott napvilágot 1802-ben.⁴² Munkája úttörőnek számított, mivel a 18. század végéig a református kollégiumokban rendszeres és tudományos önálló diszciplínaként nem tanították a homiletikát. Amikor azonban kedvező fejlemények álltak be ezen a téren, szükség mutatkozott egy jól használható homiletika-

³⁹ FEKETE Károly, ifj. (2015): Miért jó tankönyv Ravasz László Homiletikája? Az előadás tanulmány formájában megjelent: *Református Szemle*. 108. 6. 597–598.

⁴⁰ I. m. 599.

⁴¹ KULCSÁR Árpád (2015): „A magától értetődő dolgok elmélete...” Filozófiai és esztétikai vonások Ravasz László gyakorlati teológiai gondolkodásában, In: *Református Szemle*. 108. 6. 603–687.

⁴² TÓTH Ferenc (1802): *Homiletika*. Komárom.

tankönyvre, mely 1814-ben hamar megérte második kiadását is. Tóth Ferenc könyvének előszavában nem tévedett, amikor azt állította, hogy magyar nyelven előtte nem írt senki homiletikát.⁴³ Ez alól talán kivétel Medgyesi Pál bő százötven évvel korábban megjelent bilingvis könyve,⁴⁴ valamint létezett még egy pár nyomtatásban megjelent munka, melyek részben foglalkoztak homiletikai kérdésekkel is.⁴⁵ A teológiai hallgatók rendelkezésére ezeken kívül csak órai jegyzeteik álltak. Ebben az értelemben Tóth Ferenc tankönyve komoly előrelépés volt a gyakorlati teológia tudományára, a kollégiumi lelképásztorképzésre és a gyülekezeti igehirdetésre egyaránt.⁴⁶ A tudós püspök munkájára főleg Christoph Friedrich Ammon (1766–1850) göttingeni lutheránus teológiai tanár *Anleitung zur Kanzelberedsamkeit, Göttingen, 1799* c. könyve volt nagy hatással, mellyel göttingeni tanulmányi éve alatt (1800–1801) ismerkedett meg.

Tóth Ferenc tankönyvet írt, ezért fontosnak tartotta, hogy homiletika- és prédikációtörténettel is foglalkozzon, ezt azonban nem szabta terjedelmesre, és főleg az egyetemes vonatkozásait érintette a kérdésnek. Az őt követő homiletika-tankönyvek egy része a 19. században követte példáját, mások azonban nem tartották szükségszerűen tanulságosnak a történeti részeket a gyakorlati teológiai oktatásra nézve.⁴⁷ A szóban forgó század homiletikái közül kiemelkedik Tóth Mihály (1807–1879) debreceni gyakorlati

⁴³ I. m. 43.

⁴⁴ MEDGYESI Pál (1650): *Doce nos orare, quin et predicare etc. az az, Imadkozásra és praedicatio irasra s-tételre, és a'nak megtanulására-való mesterséges tablak.* Bártfa. Legújabbban e munkával foglalkozott: PAPP György (2015): *Doce nos orare, quin et predicare.* Medgyesi Pál homiletikai öröksége, In: *Református Szemle.* 108. 2. 137–158.

⁴⁵ MARTONFALVI György (1666): *Ars concionandi Amesiana, Ita delinata & illustrate, ut unusquisque hanc viam ingreffus, accuratus & facilis concionator evadat.* Debrecen; SZILÁGYI TÖNKÖ Márton (1684): *Biga pastoralis, Seu, Ars orandi & concionandi.* Debrecen; GOMBÁSI István (1784): *A' Papi Szent Hivatal' Gyakorlásáról való Traktának első Darabja. Melly tanít a' Prédikállásról, és az Ifjak' tanitatusokról.* Kolozsvár.

⁴⁶ Tóth Ferenc munkásságával részletesen foglalkozott Benedek Sándor pápai gyakorlati teológiai tanár. BENEDEK Sándor (1933): *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája.* Debrecen; BENEDEK Sándor (1945): *Miről prédikált Tóth Ferenc? Pápa.*

⁴⁷ Azok a 19. századi szerzők, akik kisebb-nagyobb részt szentelnek tankönyvükben a homiletika- és prédikációtörténetnek: ZSARNAY Lajos (1847): *Paptan.* Sárospatak; KUN Bertalan (1855): *Egyházi szónoklattan. Használható minden hitfelekezetű, különösen protestáns lelkészek által.* Miskolc.

teológiai tanár könyve, melynek csak első részét tudta befejezni, de olyan alaposan és részletesen foglalkozik a magyar református homiletika- és prédikációtörténettel, hogy hosszabb időre meghatározta e téren az elérhető ismereteket.⁴⁸ Nem véletlen, hogy szinte fél évszázaddal később Kovács Albert még ezt a munkát ajánlotta tájékozódásul a *Homiletika 1904*-ben. A terjedelmesebb egyetemes és magyar homiletika- és prédikációtörténeti áttekintésre Ravasz László homiletika-tankönyvében került újra sor.

Ravasz László kéziratban fennmaradt korai homiletika-jegyzete és 1915-ben megjelent -tankönyve között szerkezeti különbségek vannak. A *Homiletika 1909* felépítése szerint áll egy bevezető részből (2–35. oldalak), egy elvi részből (35–180.), egy anyag részből (181–280.) és egy alaki részből (280–371.).⁴⁹ Tagoltságában ez az anyag még inkább hasonlít Kovács Albert jegyzetéhez, melynél a bevezetést egyetlen fejezet képezi (1–7. oldalak), az első rész a prédikáció elvi kérdéseit boncolja (7–35.), a második részben a prédikáció tárgyáról van szó (35–94.), míg a harmadik részben az egyházi beszéd alakjával foglalkozik (1–80. [95–174.]).⁵⁰ Kovács Albert esetében a hármas beosztás a későbbiekben is megmarad, a nyomtatásban megjelent változat kiforrott szerkezetű, megfogalmazásán, kidolgozottságán érződik egy élet munkája és tapasztalata.⁵¹ Ravasz László a *Homiletika 1915*-öt már négy részre tagolta, egyetemi jegyzetéhez képest nemcsak a szerkezeti, hanem a tartalmi változtatások is jól megfigyelhetők. Könyvének előszavában úgy vélekedik, hogyha lenne még lehetősége arra, hogy egy későbbi kiadás számára átdolgozza írását, a harmadik részt beépítené a negyedikbe, „mert a homiletikai értékrendszer és a homiletikai műalkotás ikersugarában az igehirdetés egész elmélete elágaztatható” lenne.⁵² Mint tudjuk, erre a későbbiekben nem került sor, viszont az igehirdetés története (egyetemes és magyar homiletika- és prédikációtörténet) kikerül korábbi jegyzetének elvi részéből, és a *Homiletika 1915*-ben a bevezetést követően önálló szakaszként kerül tárgyalásra. A *Homiletika 1909*-ben ez a rész már terjedelmes volt (87–180.),

⁴⁸ TÓTH Mihály (1864): *Magyar protestáns egyházszoneklat történelme. Kútfolk után dolgozva magyar protestáns hitszónokok nyomtatott vagy kéziratban lévő munkáiból. Mutatványokkal, s az egyházi beszédek bírálataival, a reformatiótól a mai időkig.* I. kötet. Debrecen.

⁴⁹ RAVASZ (1909).

⁵⁰ *Homiletika* (1902).

⁵¹ KOVÁCS (1904).

⁵² RAVASZ (1915), VI.

azonban a *Homiletika* 1915-ben tovább növekszik (17–239.); első pillantásra szembeűnő, hogy a magyar protestáns igehirdetés története látványos gyarapodáson megy keresztül. Korábban *Az újabb egyházi irodalom* c. fejezetben foglalkozott a kérdéssel (*Homiletika* 1909, 140–170.), másfelől *Magyar homiletika-írók* cím alatt szentelt majdnem három oldalt az egész témának. Ez a rész a *Homiletika* 1915-ben már jóval kidolgozottabb (178–239.), s a teljes egyetemes és magyar homiletika- és prédikációtörténet már könyvének felét teszi ki. A bővülés elsősorban a magyar vonatkozásokban volt indokolt, ezzel az egész I. rész kiegyenlítetttebbé válik. Bírálói azonban észreveszik, hogy még így is hiányosságokat mutat, s némely esetekben tévedéseket is tartalmaz.

Schmidt Károly Jenő arra hívja fel a figyelmet, hogy a középkori misztikusok említésénél Eckhart mester (kb.1260–1327/1328) Domonkos-rendi szerzetes teljesen kimaradt, s lutheránusként vitatja Ravasznak azt a tételét, mely szerint Kálvin Luther gondolatainak rendszerezője lett volna. Jellemrajzaik esetében Schmidt kétségesnek találja azt is, hogy Luther „szerencsés természet”, Kálvin „tragikus jellem” lett volna. Vitatja, hogy Luther keresztyénsége csak „érzelmi” volt, s a középkori és újkori német (elsősorban lutheránus) igehirdetők és homiletikusok jelenlétét is hiányolja.⁵³ Az egyetemes homiletika- és prédikációtörténeti résznek a középkort követő szakaszaiban leginkább a német és a francia szakirodalomban való jártassága tűnik ki Ravasznak, de még így is a nyugat-európai országok közül, ahol a protestantizmus markánsabban van jelen, a skandináv egyházak teljesen kimaradnak, az angol vagy holland homiletikusok és igehirdetők közül is épp csak említésre kerül egy-kettő, az amerikaiakkal pedig egyáltalán nem foglalkozik. Például a holland protestáns teológiai gondolkodás hatása évszázadokon keresztül meghatározó volt a magyar peregrinusokra, ez azonban Ravasz figyelmét elkerüli.⁵⁴ Ezekre magyarázattal szolgálhat, hogy Ravasz László berlini tanulmányi éve nyomán is a német nyelvű szakirodalomhoz kötődik leginkább, illetve id.

⁵³ SCHMIDT (1917), 197–198.

⁵⁴ László Dezső a holland teológiai hatásokat jól kimutatja félbemaradt dolgozatában, melyből két rész jelent meg. Elsősorban a különféle teológiai irányzatoknak a peregrinusokra gyakorolt hatását és ennek a magyar református teológiai gondolkodásban való lecsapódását tárja fel írásában, kevésbé koncentrálna ennek gyakorlati teológiai vagy homiletikai vetületeire. Lásd: LÁSZLÓ Dezső (1991): A magyar református lelkipásztor a történelemben I., In: *Szemle Füzetek*. 5. Kolozsvár, Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa; LÁSZLÓ Dezső (1993): A magyar református lelkipásztor a történelemben II., In: *Szemle Füzetek*. 10.

Bartók György sem érintette korábban ezeket a témákat. Ravasz módszerül választja, hogy egy adott korszak legemblematikusabb személyeit emelje ki és rajtuk keresztül mutassa be az egész korszakot. Emiatt azonban olyan nevek is háttérbe szorulnak, mint pl. Ulrich Zwingli és John Knox, de Philipp Melanchthon megítélése is felületes marad, mert Ravasz a reformáció korszakáról így vélekedett: „A reformátorok annyira el voltak foglalva az igehirdetéssel, hogy nem értek rá homiletikát írni. Melanchthon foglalkozott csupán elméleti kérdésekkel, de ő egyébbel sem foglalkozott. Homiletikája abból áll, hogy a retorika tárgyalásánál kitér és alkalmazza a szabályokat az igehirdetésre.”⁵⁵

Bartók István hívta fel a figyelmet arra, hogy Melanchthon homiletikai munkássága életművének 1929-es teljes kiadásával vált behatóan megismerhetővé. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmet arra is, hogy Andreas Hyperius munkássága mellett érdemes lett volna Martin Bucerrel is foglalkoznia Ravasznak.⁵⁶ S. Szabó József is felemlít recenziójában néhány apróbb tévedést, mint például azt, hogy Girolamo Savonarola (1452–1498) olasz Domonkos-rendi szerzetest nem bitófára függesztették fel, hanem máglyán égették el; s joggal hiányolja – Schmidt Károlyhoz hasonlóan – annak részletesebb kimutatását, hogy a német, francia, angol, holland igehirdetők prédikációi hogyan termékenyítették meg a magyar református igehirdetést.⁵⁷ Erre bizonyos esetekben kitér Ravasz, más esetekben azonban megfélekedezik róla.⁵⁸ S. Szabó a magyar igehirdetés történetének egyes fejezeteit nagyon jól sikerülteknek találja, van ahol azonban felszíniességre, elnagyoltságra panaszkodik. A magyar igehirdetés történetéből sok termékeny prédikátor kimarad, vagy

Kolozsvár, Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa. A II. rész utolsó fejezetét a szerző már nem tudta befejezni, így a közel kétszáz oldalas anyagban a 16–17. század majdnem teljes tárgyalását kapjuk.

⁵⁵ RAVASZ (1915), 87.

⁵⁶ BARTÓK István (1978): Régi és új elemek a reformáció prédikációelméletében, In: Bitskey István – Gomba Szabolcsné – Varga Pál (szerk.): *Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában. Egyetemi közti Tudományos Diákköri Vitaülés Debrecenben, 1977. november 24–25.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. 22.

⁵⁷ S. SZABÓ (1916), 370.

⁵⁸ Pl. a francia Jacob Saurin (1677–1730) esetében ez megemlézésre kerül, aki nemcsak francia, hanem német és holland nyelvterületen is nagy hatást gyakorolt, vagy John Tillotson (1630–1694) Canterbury érsekének tárgyalásakor, ahol megjegyzi, hogy prédikációit többek között Marosvásárhelyi Gombás István tolmácsolásában ismerhették meg református eleink. RAVASZ (1915), 130.

épp csak említetik, s a 18. századi gyűjteményes prédikációs kötetek esetében Ravasz azt állítja, hogy csak négy darab jelent meg, pedig ennél sokkal több volt.⁵⁹ S. Szabó József kritikája a magyar református prédikációirodalom alapos ismeretéről tanúskodik, melynek további bizonyosságát adja az általa szerkesztett *Debreceni Lelkészi Tár* első kötetének bevezető szavaiban, több mint harminc prédikációs gyűjteménysorozatot sorolva fel a 18. század végétől a 19. század végéig. Ravasz László ezeket szintén nem említi munkájában.⁶⁰ Makkai Sándor is úgy látja, hogy a magyar igehirdetés történetének legsikerültebb darabjai Ravasz munkájában a 14. §. b) *A XVI. század igehirdetői típusai*. 15. §. *Az ellenreformáció. Alvinczi és Pázmány*. 16. §. *Az első homiletikai harc. Geleji és Medgyesi c. fejezetek*,⁶¹ melyek korábban a *Theologiai Szaklap*ban már önálló tanulmány formájában is megjelentek.⁶² Úgy tűnik, hogy Ravasznak nem állt szándékában Tóth Mihály munkáját megismételni, s Kovács Alberthez hasonlóan használhatónak tekintette, néhány sornyi értékelésében elismerően nyilatkozva róla.⁶³

A magyar igehirdetés történetének feldolgozásában feltűnik, hogy Ravasz László Dávid Ferencnek (1520–1579), az Erdélyi Unitárius Egyház megalapítójának és első püspökének igen terjedelmes részt szentel.⁶⁴ A néhai püspök halálának 350. évfordulója alkalmából az Unitárius Egyház tudományos folyóirata, a *Keresztyén Magvető*, egész lapszámba gyűjtve jelentette meg az emlékező írásokat. A szóban forgó számban többek között Varga Béla értékelte Dávid Ferenc munkásságát, részletekbe menő kritikát fogalmazva meg

⁵⁹ Debreceni Ember Pál (1700, 1702), Hódosi Sámuel (1700), Csepregi Turkovics Mihály (1702), Tordai Sámuel (1777), Németi Sámuel (1783), Szikszai György (1787), Kovács József (1790), Péczeli József (1790), Takács Ádám (1790, 1797), Szélesi Pál (1792), Hunyady Ferenc (1791, 1797), Sebők József (1792), Kecskeméti Zsigmond (1793, 1795), Kócsi Dániel (1793), Tasnády Székely István (1794), Vécsey József (1796) – S. SZABÓ (1916), 370–371.

⁶⁰ S. SZABÓ József (szerk.) (1902): *Debreceni Lelkészi Tár. Gyakorlati ev. ref. papi lexikon*. I. kötet. Debrecen, Kiadja Telegdi K. Lajos utóda, Eperjessy István.

⁶¹ MAKKAI (1916), 290.

⁶² RAVASZ (1913), 262–284.

⁶³ „Igen jelentős a Tóth Mihály homiletikai munkássága, ki Egyházsónoklattanában nagy irodalmi készség[gel] és határozottan tudományos érzékkel egy teljesen kidolgozott és jól rendezett elméletet ad. Még nagyobb jelentőségű az, hogy forrástanulmányok alapján tudományos fegyverzettel foglalkozott a magyar prédikáció történetével s bár krónikás modorban, anyaggyűjtők módjára dolgozott, mégis úttörő munkát végzett” (RAVASZ (1915), 238.).

⁶⁴ I. m. 189–197.

a *Homiletika 1915* vonatkozó fejezetének megállapításaival kapcsolatban.⁶⁵ Varga Béla úgy véli, Ravasz túlzásba esik, avagy félreérti Dávid Ferenc munkásságát, amikor így fogalmaz: „Ő maga nagy társaival és utódaival (Socinus etc.) bármennyire kimagasló egyéniségek is, mégsem a tulajdonképpeni vallásos géniuszok és művük nem a vallásos reformáció őstalajából nő ki, hanem a humanizmussal átítatott destructiv scholasztikának a protestáns theologia eredményeire való alkalmaztatásból.”

Varga szerint a „destruktív” kifejezés nemcsak sértő, de ha Dávid Ferenc munkáját destruktívnak nevezik, akkor az egész protestantizmust annak kellene nevezni. Meglátása szerint Dávid Ferenc elvei sokkal közelebb állnak a 19. századi liberális teológiához, mint azt ez irány képviselői hajlandóak meglátni.

„Mi az ő gondolatmenetében és életmunkája eredményében a hamisítatlan protestantizmus valóban konstruktív synthezisét látjuk, amely a transzcendens elemnek az immanenssel való tökéletes harmóniáját prófétai előrelátással megteremtette. A XIX. és XX. század vallástudományi munkája, amit csak a keresztyénség keretein belül is végzett, fényesen igazolja azt az elvet, hogy a keresztyénség, ha valóban missziót akar teljesíteni az emberiség kulturális haladásában, s ha valóban tényező akar maradni az eszmék fejlődésének vonalában, meg kell adja Istennek, ami az Istené, de az embernek is, ami az emberé, ami Jézus intencióját teljesen fedi.”⁶⁶

Anélkül, hogy e hosszabb idézet alaposabb elemzésébe kezdenénk, talán nem is szükséges különösebb megjegyzéseket fűzni Varga Béla „látteleteről”, amelyet a liberális (vallástudományi) teológia kapcsán fogalmaz meg, hiszen lényegében ragadja meg ennek eszmeiségét, céljait, elveit. Kritikáját helytállónak találjuk, hiszen a liberális teológia felől nézve Ravasz László Dávid Ferenc munkásságát inkább üdvözlendőnek, mintsem destruktívnak kellene találnia. Ugyanakkor sokat elmond a 19. századi református liberális teológiáról, ha a 16. századi protestantizmus legnagyobb unitáriusának életművéhez viszonyítva ennyi hasonló tendenciát lehet felfedezni benne.

⁶⁵ VARGA Béla (1929): Ami örökkévaló Dávid Ferenc művében, In: *Keresztyén Magvető*. 11. 6. 236–249.

⁶⁶ I. m. 242.

Ravasz László kritikájával egy kis felekezeti polémiát szít, amikor az unitáriusokat arra emlékezteti, hogy egykoron exkommunikáltak soraikból Dávid Ferencet. Anélkül, hogy az egész kérdés egyháztörténeti háttérét tárgyalnánk, csupán teológiatörténeti szempontból tévesnek látjuk azt a korabeli következtetést Ravasznak, hogy „...most ő [Dávid Ferenc] exkommunikálná e felekezetet...”,⁶⁷ hiszen Dávid Ferenc kritikai szel-leme megérdemelné, hogy nagyobb megbecsülésre méltassa felekezetét is a tisztán liberális teológiai talajon álló értékelés. Talán megvan annak is a magyarázata, hogy a hosszas tárgyalás során miért ejt el Ravasz ilyen megjegyzéseket Dávid Ferencsel kapcsolatban. Folyamatosan gyarapodó teológiai felfogásában már elmozdult korábbi tisztán liberális teológiai álláspontjából, gyakorlati teológiai gondolkodását egyre inkább az *építés* fogalmába gyökereztetve meg. Dávid Ferencről írt soraiból az tűnik ki, hogy kritikai magatartásában inkább az elméleti rombolót látja, mintsem a gyakorlati építőt. Hogy ez a megközelítés helyes-e vagy sem, annak megállapítása messze túlmutat e dolgozat céljain és keretein, azonban a liberális (vallástudományi) teológia egy új, friss értékelése szempontjából nem tűnik haszontalan vállalkozásnak részletekbe menően összevetni Dávid Ferenc életművével.⁶⁸

Kovács Albert esetében a *Homiletika 1902* homiletika- és prédikációtörténeti fejezeteket még nem tartalmaz, ezt később a *Homiletika 1904-ben Az egyházi ékesszólás történetéről* c. 11. §. pótolja.⁶⁹ Itt a homiletika- és a prédikációtörténet ugyanúgy keveredik, mint Ravasz László esetében. Szemben Ravasz Lászlóval, Kovács Albert homiletikájának végső változatában is csak egy rövid, vázlatos összefoglalást ad mintegy húsz oldalon, de hangsúlyozza, hogy: „...az egyházi ékesszólás terén a nagy szónokká képződésnek egyik

⁶⁷ RAVASZ (1915), 197. [kiegészítés tőlem].

⁶⁸ „Azokat a következményeket, amelyek Dávid Ferenc teológiai téren véghez vitt munkájának logikus folyományai, a vallásnak és az emberi szellem egyéb alkotásainak területén a XVIII. és a XIX. század vallásos és tudós géniuszai tették valósággá. Mert mi az, amit az immanenzizmus ad a világnak? Legelőször az individualizmus, amely az egyén értékéről vallott felfogás eredménye. Azután a lelkiismeret szabadsága és a belőle fakadó szabad kutatás és végül a vallásos türelmesség; politikai téren pedig ez adja a világnak a modern demokrácia eszméit: a szabadság, az egyenlőség, a népszuverenitás gondolatát, amelyek mind üresek maradnak, ha elvesszük belőlük az őket tápláló isteni immanencia hitét” (VARGA Béla (1929), 244.).

⁶⁹ KOVÁCS (1904), 53–73.

nagyon jelentékeny feltétele az egyházi beszéd történeti fejlődésének kellő terjedelemben való tanulmányozása, a legrégebbi időktől fogva a jelenkorig”.⁷⁰

Tisztában van vele, hogy ilyen munkák csekély mennyiségben állnak rendelkezésre nemcsak magyar, hanem idegen nyelven is, s hogy a hatalmas anyag feldolgozása egy egész életet le tudna foglalni, amiért áthidaló megoldásként néhány német és francia nyelvű könyvet ajánl a további elmélyüléshez.⁷¹ A szóban forgó fejezet utolsó öt oldala foglalkozik csak a téma magyar vonatkozásaival, ami Kovács korábbi jegyzetéhez képest mégiscsak előrelépés, de éppen ezért lehet értékelni Ravasz László törekvését annak minden hiányosságával, fogyatkozásával együtt. Kovács Albert e pár oldalon főleg két magyar szerzőre támaszkodik, melyek közül a római katolikus Mihalovics Ede kétkötetes munkája a frissebb, a másik Tóth Mihály könyve.

Összességében egyetérthetünk Makkai Sándor és S. Szabó József megállapításaival a magyar homiletika- és prédikációtörténetről szóló részek kidolgozottságát tekintve. Ravasz László Tóth Mihály munkájához képest újat hozott a 16–17. század értékelésében, összehasonlító, elemző és kritikai módszerével. Ezzel túlmutatott Tóth Mihály leíró és ismeretterjesztő eredményein, azonban a 18–19. századokat egészen vázlatosan kezelte, különösen a 19. század esetében nem lépett túl a korai *Homiletika 1909*-es pár szavas értékelésén. Tóth munkamódszerét hasznosnak ítélte, azonban példáját nem követte, ami kitűnik anyaga hézagosságaiból, kisebb-nagyobb hiányosságaiból.

Ravasz László egyetemes és magyar homiletika- és prédikációtörténeti anyagának eredményei jelentősen meghatározták a 20. századi magyar református homiletika-tan-könyvek, egyetemi jegyzetek vonatkozó fejezeteit. Többségükben mind kisebb-nagyobb szakaszokat szenteltek a témának, terjedelmükben azonban egyik se haladta meg Ravasz munkáját, részben pedig erre támaszkodtak. Ravasz László hatása jól kimutatható – a teljesség igénye nélkül – például id. Fekete Károly tankönyvében, aki szintén Homiletikája

⁷⁰ I. m. 54.

⁷¹ E művek: LENTZ, Carl Georg Heinrich (1839): *Geschichte der Christlichen Homiletik: ihrer Grundsätze und der Ausübung derselben in allen Jahrhunderten der Kirche*. Dehme und Müller, Braunschweig, Band II; VINET, Alexandre (1860): *Histoire de la Prédication parmi les Reformes de France au dix-septième siècle*. Chez les éditeurs, Rue de Rivoli; HARTOG, Jan (1861): *Geschiedenis van de Predikkunde en de Evangelieprediking in de protestantse kerk van Nederland*. Frederik Muller, Amsterdam; BRAND, Jakob (1836): *Handbuch der geistlichen Beredsamkeit*.

elején tárgyalja a történeti kérdéseket,⁷² vagy Boross Géza munkájában, aki két rövidebb, egy bevezető- és egy zárófejezetben foglalkozik a témával. A magyar vonatkozások mindkét esetben rövidre szabottak, vázlatosak. A század homiletikai irodalmának terméséből kitűnik Rácz Béla dolgozata, melyben mintha Tóth Mihály korabeli munkamódszere köszönne vissza, olyan részletekbe menő, bibliográfiai jellegű. Erénye, hogy a 18–19. századra koncentrálnak, vagyis arra az időszakra, ahol Tóth Mihály munkája nem folytatódott, s ahol Ravasz László is felszínesebb eredményeknél állt meg.⁷³ A korábban már említett angol nyelvterület mint *terra incognita* alaposabb ismeretéhez a John R. W. Stott több kiadást is megért olvasmányos könyvének első fejezete nyújt némi támpontot,⁷⁴ századunkban pedig elsősorban az amerikai homiletikának a 20. század második felében végbement változásai adnak történeti betekintést Literáty Zoltán,⁷⁵ majd Koppándi Botond Péter doktori disszertációikban.⁷⁶ Szintén jelentős törekvésként értékelhető a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Szegedre kihelyezett Vallásstanári Tanszéke kiadásában megjelent kötet, mely a 16–20. századi magyar homiletikai irodalom friss áttekintését nyújtja három tanulmányban. Tóth Mihály és Rácz Béla lexikális stílusa vagy Ravasz László összehasonlító elemzései helyett inkább ismeretterjesztő jellege miatt jelentős, különös tekintettel a tanulmányokban feldolgozott primer forrásokra, amelyekhez ily módon könnyebb hozzáférést adnak.⁷⁷

⁷² FEKETE Károly, id. (1993): *Homiletika. A Gyakorlati Theológiai Tanszék Tanulmányi Füzetek*. 3. 8–49. Debrecen; BOROSS Géza (1994): *Homiletika*. Budapest, A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke. 3–10., 327–357.

⁷³ RÁ CZ Béla (1931): *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914). Homiletikai tanulmány*. I. kötet. Gyula, Nyomtatott Leopold Sándor könyvnyomdájában.

⁷⁴ STOTT, John R. W. (2006) [1982]: *Hiszek az igehirdetésben*. (Eredeti címe: *I Believe in Preaching*. Kent, Hodder and Stoughton). Ford. Széll Bulcsú. Budapest, Harmat Kiadó. 13–44.

⁷⁵ LITERÁ TY Zoltán (2009): *Homiletika és retorika. Múltbeli kapcsolatuk és jelenkori lehetőségeik. Homiletikatörténeti áttekintés*. Budapest.

⁷⁶ KOPPÁNDI Botond Péter (2019): *Az új homiletika és az amerikai protestáns igehirdetés megújítása*. Budapest, Kálvin Kiadó.

⁷⁷ MOLNÁR János – TÓTH Zoltán – GILICZE András (2004): *Doce nos orare quin et praedicare. A magyarországi homiletikai irodalom a reformációtól napjainkig*. Szeged, DRHE Szegedre kihelyezett Vallásstanári Tanszék, Ethelbert Stauffer Teológiai Kutatóintézet.

Felhasznált irodalom:

- BARTÓK György (é. n.): *Homiletikai jegyzetek. Kolligátum.* Ráday Kézirattár, K.1.885,1.
- BARTÓK István (1978): Régi és új elemek a reformáció prédikációelméletében, In: Bitskey István – Gomba Szabolcsné – Varga Pál (szerk.): *Eszmei és stilisztikai kérdések a régi magyar prózában. Egyetemközi Tudományos Diákköri Vitaülés Debrecenben, 1977. november 24–25.* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- BENEDEK Sándor (1933): *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája.* Debrecen.
(1945): *Miről prédikált Tóth Ferenc? Pápa.*
- BORBÁTH Dániel (1956): *Homiletikai irodalmunk a XX. században.* Kolozsvár. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Kézirattára, IMS96.
- BOROSS Géza (1994): *Homiletika.* Budapest, A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának Gyakorlati Teológiai Tanszéke.
- CZEGLÉDY Sándor (1938): *A prédikáció gyülekezetszerűsége.* Budapest, A Pápai Református Theológiai Akadémia Kiadványai, 25.
- FEKETE Károly, id. (1993): *Homiletika. A Gyakorlati Theológiai Tanszék Tanulmányi Füzetei.* 3. Debrecen.
- FEKETE Károly, ifj. (2015): Miért jó tankönyv Ravasz László Homiletikája? In: *Református Szemle.* 108. 6. 597–602.
- HOMILETIKA.* Litografált, kéziratos jegyzet. 1902. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Kézirattára, IMS223.
- KELEMEN Attila (1996): Molnár Albert (1849–1901), In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonysgot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948.* Kolozsvár. 54–64.
- KONFERENCIA Ravasz László 100 éve kiadott Homiletika tankönyve tiszteletére.* Budapest, 2015. március 25. A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának, a Dunamelléki Református Egyházkerületnek és a Doktorok Kollégiuma Gyakorlati Teológiai Szekciójának közös konferenciája. <http://www.kre.hu/portal/index.php/501-ravasz-homiletika-100-konferencia.html> (utolsó megtekintés: 2020. március 19.).
- KOPPÁNDI Botond Péter (2019): *Az új homiletika és az amerikai protestáns igehirdetés megújítása.* Budapest, Kálvin Kiadó.
- KOVÁCS Albert (1904): *Homiletika vagy egyházi ékesszólástan.* Budapest, Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari könyvnyomdája.
- KOZMA Zsolt (2001): A kolozsvári református teológia lelki-szellemi arcéle, In: Kozma Zsolt: *Önazonosság és küldetés. Tanulmányok.* Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. 115–130.

- (2017): Ravasz László – Homiletika. A mű megszületésének körülményei, In: Kozma Zsolt: *Hidak. Tanulmányok, gyülekezeti előadások*. Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása. 145–149.
- KULCSÁR Árpád (2015): „A magától értetődő dolgok elmélete...” Filozófiai és esztétikai vonások Ravasz László gyakorlati teológiai gondolkodásában, In: *Református Szemle*. 108. 6. 603–687.
- KUN Bertalan (1855): *Egyházi szónoklattan. Használható minden hitfelekezetű, különösen protestáns lelkészek által*. Miskolc.
- LÁSZLÓ Dezső (1991): A magyar református lelkipásztor a történelemben I. *Szemle Füzetek*. 5. Kolozsvár, Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa.
- (1993): A magyar református lelkipásztor a történelemben II. *Szemle Füzetek*. 10. Kolozsvár, Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa.
- LITERÁTY Zoltán (2009): *Homiletika és retorika. Múltbeli kapcsolatuk és jelenkori lehetőségeik. Homiletikatörténeti áttekintés*. Budapest.
- (szerk.) (2020): *Száz év után Ravasz László Homiletikájáról*. Budapest, Károli Könyvek Tanulmánykötet. Károli Gáspár Református Egyetem – L' Harmattan Kiadó.
- MAKKAI Sándor (1916): A gyülekezeti íg hirdetés elmélete (Homiletika). Írta: Dr. Ravasz László a kolozsvári református teológiai fakultás nyilvános rendes professzora. Átnézték Csizmadia Lajos pápai, Novák Lajos sárospataki teológiai tanárok. (Református Egyházi Könyvtár XI. A magyar református egyház kiadása. Pápa, 1915). XX + 499 lap, In: „Az Út”. 2. 9–10. 289–292.
- (1925): *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság. Kolozsvár, „Az Út” kiadása.
- MEDGYESI Pál (1650): *Doce nos orare, quin et predicare etc. az az, Imadkozásra és praedicatio irasra s-tételre, és a'nak megtanulására-való mesterséges tablak*. Bártfa.
- MITROVICS Gyula (1878): *Egyházi szónoklattan, tekintettel a magyar egyházi beszédiradalomra*. Tanítványai számára való olvasmányul írta Mitrovics Gyula, református hittanár és főiskolai lelkész Sárospatakon. Kiadták a sárospataki vallás és egyházi tudomány szakhallgatói. Sárospatak, Nyomtatta Steinfeld Béla a református főiskola betűivel.
- MOLNÁR Albert (1927): *Egyházi beszédek, orációk, imák. Írta Molnár Albert előbb mezősámsondi, majd marosvásárhelyi lelkész, végül a gyakorlati teológia nyilvános, rendes tanára a Kolozsvári Református Teológiai Fakultáson. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Nagy Károly teológiai tanár*. Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztésének kiadása.
- MOLNÁR János – TÓTH Zoltán – GILICZE András (2004): *Doce nos orare quin et praedicare. A magyarországi homiletikai irodalom a reformációtól napjainkig*. Szeged, DRHE Szegedre kihelyezett Vallástanári Tanszék, Ethelbert Stauffer Teológiai Kutatóintézet.

- PAPP György (2015): Doce nos orare, quin et predicare. Medgyesi Pál homiletikai öröksége, In: *Református Szemle*. 108. 2. 137–158.
- RÁCZ Béla (1931): *Két évszázad a magyar református igehirdetés történetéből (1711–1914)*. *Homiletikai tanulmány. I. kötet*. Gyula, Nyomtatott Leopold Sándor könyvnyomdájában.
- RAVASZ László (1907): Az igehirdetés megújhodása, In: ifj. Péter Károly (szerk.): *Református Prédikátori Tár*. Székelyudvarhely, Becsek D. fia könyvnyomdája, Székelyudvarhely. V–XVI.
- (1909): *Homiletika*. Írta: Dr. Ravasz László. Kolozsvár, 1908–1909-ik év. „Theologus Kör” kiadványa. Litografált, kéziratot jegyzet. Dr. Tavaszy Sándor professzor hagyatékából.
- (1910): Igehirdetésünk alapkérdése, In: Ravasz László: „*Ez ama Jézus*”. *Egyházi beszédek, elmélkedések*. Kolozsvár, Stein János Magyar Királyi Egyetemi Könyvkereskedése, Stief Jenő és társa könyvnyomdai műintézete.
- (1911): A középkori igehirdetés, In: *Theologiai Szaklap*. 9. 4. 265–285.
- (1913): A magyar protestáns igehirdetés a XVII. században, In: *Theologiai Szaklap*. 9. 3–4. 262–284.
- (1915): *A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika)*, In: Antal Géza (szerk.): *Református Egyházi Könyvtár XI kötet*. Pápa, A Magyar Református Egyház kiadása, Pápai Református Főiskolai Nyomda.
- (1924): Igehirdetésünk megújhodása, In: Ravasz László: „*Az emberélet útjának felén*”. *Beszédek, cikkek, előadások*. Kolozsvár, „Az Út” kiadása, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. 33–52.
- (1991): *Emlékezéseim*. Budapest, A Református Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.
- S. SZABÓ József (szerk.) (1902): *Debreceni Lelkesi Tár. Gyakorlati ev. ref. papi lexikon*. I. kötet. Debrecen, Kiadja Telegdi K. Lajos utóda, Eperjessy István.
- (1916): A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika). Írta: Dr. Ravasz László, a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora. Pápa, 1915, In: *Sárospataki Református Lapok*. 12. 48. 368–371.
- SCHMIDT Károly Jenő (1917): Dr. Ravasz László (a kolozsvári református theologiai fakultás nyilvános rendes professzora): A gyülekezeti igehirdetés elmélete (Homiletika). A református egyházi könyvtár XI. kötete. Pápa, 1915, In: *Theologiai Szaklap és Könyvújság*. 15. 2–4. 197–199.
- STOTT, John R. W. (2006) [1982]: *Hiszek az igehirdetésben*. (Eredeti címe: I Believe in Preaching. Kent, Hodder and Stoughton). Ford. Széll Bulcsú. Budapest, Harmat Kiadó.
- SZETEY Szabolcs (2012): A homiletikatörténeti kutatások problémái, In: Trajtler Dóra (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum 3*. Budapest. 151–167.

- (2017): Bartók György kézírata mint Ravasz László forrása, In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 62. 1. 193–204.
- TÓTH Ferenc (1802): *Homiletika*. Komárom.
- TÓTH Mihály (1864): *Magyar protestáns egyházszónoklat történelme. Kútfolk után dolgozva magyar protestáns hitszónokok nyomtatott vagy kéziratban lévő munkáiból. Mutatványokkal, s az egyházi beszédek bírálataival, a reformatiótól a mai időkig*. I. kötet. Debrecen.
- VARGA Béla (1929): Ami örökkévaló Dávid Ferenc művében, In: *Keresztyén Magvető*. 11. 6. 236–249.
- VÍGH Árpád (1981): *Retorika és történelem*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- ZSARNAY Lajos (1847): *Paptan*. Sárospatak.